

Article title: legal nature of civil society institutions: scientific and theoretical analysis

Bekzod NARIMANOV¹

Tashkent State University of Law

ARTICLE INFO

Article history:

Received January 2022

Received in revised form

15 January 2023

Accepted 25 February 2023

Available online

15 March 2023

Keywords:

Concept,
NGOs,
civil society institutions,
administrative reforms,
third sector,
sustainable model.

ABSTRACT

The reforms being carried out in the country are based on supporting civil society institutions, ensuring the well-being of society by expanding the scope of their activities, promoting civic engagement, national self-awareness, political culture and high spirituality of society members, their self-respect, independent thinking, aimed at creating a desire to realize their potential, build your future of your own free will. Although the concept of civil society institutions is presented in the scientific literature, the legal status of this institution is not specified in the legal documents. The article analyzes the organizational and legal forms of a number of civil society institutions, the opinions of scientists and current norms of national legislation. An attempt was also made to highlight the limits of the activity of civil society institutions and public administration. In this study, foreign literature and legal systems of foreign countries were used to achieve the purpose of the article.

2181-1415/© 2023 in Science LLC.

DOI: <https://doi.org/10.47689/2181-1415-vol4-iss2/S-pp6-12>

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

Фуқаролик жамияти институтларининг ҳуқуқий табиати: илмий-назарий таҳлил

АННОТАЦИЯ

Калит сўзлар:

Концепция,
нодавлат ношжорат
ташкilotлари,
фуқаролик жамияти
институтлари,
маъмурий ислохотлар,
учинчи сектор,
барқарор модель.

Мамлакатда олиб борилаётган ислохотларнинг туб замирида фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш, уларнинг фаолият доирасини кенгайтириш орқали жамият фаровонлигини таъминлаш, жамият аъзоларининг фуқаролик фаоллиги, миллий ўз-ўзини англаши, сиёсий маданияти ва юксак маънавиятини юксалтиришга қўмаклашиш, уларни ўз-ўзини ҳурмат қилиш,

¹ Tashkent State University of Law, Independent researcher, Doctor of Philosophy (PhD). Tashkent, Uzbekistan.
E-mail: tiu-bek@inbox.ru

мустақил фикрлаш, ўз салоҳиятини рўёбга чиқариш, ўз келажагини ўз хоҳиши билан қуриш истагини шакллантириш ётади. Фуқаролик жамияти институтлари тушунчаси илмий адабиётларда келтирилган бўлса-да, лекин норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мазкур институтнинг ҳуқуқий мақоми белгиланмаган. Мазкур мақола фуқаролик жамиятининг бир нечта институтларининг ташкилий-ҳуқуқий шакллари, олимларнинг фикрлари ҳамда миллий қонунчиликда мавжуд нормалар асосида таҳлил қилинган. Шунингдек, фуқаролик жамияти институтлари ва давлат бошқарув фаолиятларидаги чегарасини ёритишга ҳаракат қилинди. Мазкур тадқиқот ишида хорижий адабиётлардан ва чет эл давлатларининг ҳуқуқий тизимларидан мақоладан қўзланган мақсадга эришиш учун фойдаланилди.

Правовая природа институтов гражданского общества: научно-теоретический анализ

АННОТАЦИЯ

Ключевые слова:

Концепция,
НПО,
институты гражданского общества,
административные реформы,
третий сектор,
устойчивая модель.

В основе проводимых в стране реформ лежит поддержка институтов гражданского общества, обеспечение благополучия общества за счет расширения сферы их деятельности, содействие повышению гражданской активности, национального самосознания, политической культуры и высокая духовность членов общества, их самоуважение, независимое мышление, направленные на формирование стремления реализовать свой потенциал, строить свое будущее по собственной воле. Хотя понятие институтов гражданского общества представлено в научной литературе, правовой статус этого института не конкретизирован в нормативно-правовых документах. В статье анализируются организационно-правовые формы ряда институтов гражданского общества, мнения ученых и действующие нормы национального законодательства. Также была предпринята попытка осветить пределы деятельности институтов гражданского общества и государственного управления. В данном исследовании для достижения цели статьи использовались зарубежная литература и правовые системы зарубежных стран.

Фуқаролик жамияти мамлакатда демократия, ҳуқуқий давлат ва шахс эркинликларини таъминлашнинг муҳим кафолати бўлиб хизмат қилади. Фуқароларнинг ўзини-ўзи бошқариш органлари (маҳалла), партиялар, ҳаракатлар, касаба уюшмалари, жамоат бирлашмалари ва фондлари, нодавлат нотижорат ташкилотлари (ННТ) фуқаролик жамиятининг асосини ташкил этади ва унинг мазмунини белгилайди. Улар жамият аъзоларининг фуқаролик фаоллиги, миллий ўз-ўзини англаши, сиёсий маданияти ва юксак маънавиятини юксалтиришга қўмаклашиш, уларни ўз-ўзини ҳурмат қилиш, мустақил фикрлаш, ўз салоҳиятини рўёбга чиқариш, ўз келажагини хоҳишига кўра қуриш истагини шакллантиришга қаратилган.

Сўнгги йилларда нодавлат нотижорат ташкилотлари ва фуқаролик жамиятининг бошқа институтларини қўллаб-қувватлаш, ушбу соҳани тартибга солувчи ҳуқуқий базани такомиллаштириш борасида изчил иш олиб борилмоқда, фуқаролик жамиятини ривожлантиришнинг яқин ва ўрта муддатга қаратилган истиқболларини белгилаб олиш мақсадида 2021–2025 йилларга мўлжалланган концепция тасдиқланди. Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт стратегиясида [1] ҳам фуқаролик жамияти институтларининг коррупцияга қарши курашиш фаолиятига жалб қилишнинг ғоявий асослари белгиланган. Стратегиянинг 1, 11, 12, 20, 83, 84 мақсадлари бевосита ёки билвосита мазкур мавзуга бағишланган.

Шунингдек, бугунги кунда фуқаролик жамияти институтларининг барқарор ривожланиш мақсадлари ва уларга эришиш бўйича ҳаракатлар режасини ишлаб чиқишдан тортиб, то уларни амалга ошириш ҳамда ҳисобот беришгача бўлган барча босқичларга жалб этилишини таъминлаш долзарб аҳамиятга эга.

Бутун дунёда фуқаролик жамияти институтлари ривожланиши янги тенденцияларга юз тутмоқда.

Биринчидан, дунёнинг кўплаб минтақаларида ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш натижасида “Рақамли жамият”нинг янги шакллари пайдо бўлмоқда. Рақамли жамиятда ижтимоий ўзаро таъсирлар соддалаштирилади, ахборот шаффофлиги ошади ва атроф-муҳит харажатлари камаяди.

Иккинчидан, фуқаролик жамиятининг ривожланиш тенденциялари миллий давлатлар чегараларидан ташқарига чиқиб, халқаро ҳаётнинг бир қисмига айланиб, “глобал фуқаролик жамияти” тушунчаси тобора ҳаётимизга кириб келмоқда.

Учинчидан, яна бир муҳим тенденция тадбиркорлар уюшмаларининг фуқаролик жамияти институтларини шакллантириб, давлат ва жамиятнинг мафкуравий-ғоявий ҳаётига таъсир ўтказишга интилишт кучайиши кузатилмоқда.

Бугунга қадар “Фуқаролик жамияти институтлари” тушунчаси юзасидан ҳам ҳозирча яқдил фикрга келингани йўқ. Амалдаги қонунчиликда ҳам мазкур атаманинг моҳиятини очиб берадиган муйян таъриф мавжуд эмас.

Уюшиш ҳуқуқи кенг маъноли тушунча бўлиб, у қадимдан шахснинг инсонга хос бўлган табиий эҳтиёж саналади. Шарқ уйғониш даврининг мутафаккири Абу Наср Форобий инсон табиати етукликка эришмоқ учун кўп нарсаларга муҳтож бўлиши, унинг бир ўзи бундай нарсаларни қўлга кирита олмаслиги сабабли кишилик жамоасига эҳтиёж туғилишини қайд этган [2].

Ш.У. Якубовнинг ҳисоблашига кўра, мазкур феномен 2018 йилнинг 1 сентябригача амалда бўлиб турган 11 та қонунда “фуқаролик жамияти институти” таҳририда қўлланилган.

Ж. Шириновнинг таъкидлашича, Ўзбекистон Республикасининг 50 дан ортиқ норматив-ҳуқуқий ҳужжатларида фуқаролик жамияти институти ибораси ишлатилган.

Мамлакатимизда фуқаролик жамияти институтлари фаолияти мамлакат Президенти ва ҳукуматининг 200 дан ортиқ ҳужжатлари, шу билан бирга, Ўзбекистон Республикасининг 2021–2025 йилларда фуқаролик жамиятини ривожлантириш Концепцияси [3] асосида истиқболли вазифалар белгиланди.

Кўп йиллардан буён фуқаролик жамияти институтлари тушунчаси илмий адабиётларда келтирилган бўлиб, лекин норматив-ҳуқуқий ҳужжатларда мазкур институтнинг ҳуқуқий мақоми белгиланмаган, шунингдек, уларнинг фаолияти мазмунига оид ҳуқуқий кафолатлар белгиланмаган эди.

Атоқли ҳуқуқшунос олим Ҳ. Одилқориев “фуқаролик жамияти” ва “жамият” тушунчалари ўртасида ўзаро боғлиқлик ва жиддий фарқлар ҳам мавжудлигига эътибор қаратиб, “Жамият одамлар ўртасидаги муносабатлар мажмуи сифатида ўз ривожланишининг маълум етук босқичида ва муайян шароитлардагина фуқаролик жамиятига айланади” [4] деб таъкидлайди.

Жамият айнан фуқаролик деган сифатга эга бўлиши учун бир қанча хусусиятларга эга бўлиши лозим. Бу борада ҳуқуқ, жамият ва сиёсат каби соҳаларда ижод қилаётган олимлар турлича фикр билдириб ўтишади.

Хусусан, *Б. Латипов фуқаролик жамияти институтига илмий таъриф бериш керак деган ёндашувни илгари суради. Унинг фикрича, “Фуқаролик жамияти институти” Фуқаролик жамияти институтилари – одамларнинг фуқаролик жамиятига хос ижтимоий муносабатларини шакллантириш, шундай жамият манфаатларига хизмат қилувчи қадриятлар, қоидалар ва хулқ-атвор нормалари асосида меъёрланган дунёқараш, онг, маданият, маънавий – ахлоқий вазиятни қарор топтириш, турли ижтимоий гуруҳлар манфаатларини ифодалаш, жамиятни демократик тарзда ташкиллаштириш функцияларини бажаришга йўналтирилган мустақил ижтимоий уюшмалар йиғиндиси* [5].

Ф. Отахонов фикрича, “Фуқаролик жамияти – инсонпарвар демократик ҳуқуқий давлат мавжуд бўлган, шахснинг ҳуқуқлари, эркинликлари ва қонуний манфаатлари юксак даражада таъминланган жамият” [6].

CIVICUS глобал иттифоқи “Фуқаролик жамияти”га “оила, давлат ва бозор ташқарисидаги майдон, индивидуал ва жамоавий ҳаракатлар, умумий манфаатларни илгари суриш, ташкилотлар ва муассасалар томонидан яратилган майдон” [7].

Фикримизча, фуқаролик жамияти инсон ҳуқуқлари ва манфаати асосида шахс – жамият – давлат муносабатлари органик бирликка айланган ҳамда онгли ва маънавий-ахлоқий муҳит шакллантиришга қаратилган жамият ҳисобланади.

Я. Олламов фуқаролик жамияти ва давлат ўзаро муносабатларнинг қуйидаги учта барқарор моделини ажратиб кўрсатади:

1) давлат фуқароларнинг иктисодий, сиёсий ва маънавий эркинликка бўлган интилишини бостирганда, фуқаролик жамияти ва давлат ўртасидаги муносабатлар қарама-қаршиликда бўлади (бундай муносабатлар авторитар ва ўтиш режимларига хос).

2) агар давлат фуқаролик жамиятининг иқтисодий, сиёсий ва маънавий эркинликка интилишини бостирса ва хусусий соҳани тўлиқ назорат қилишни истаса, амалиётда бу жуда қийин кечади. Ижтимоий муносабатларнинг бундай бузилиши натижасида фуқаролик жамияти ва унинг барча институтлари бошқарув объектига айланади.

3) агарда давлат фуқаролик жамияти иродасини ифода этса, давлат ва жамият ўртасидаги муносабатлар адолатли қонунлар асосида тартибга солинади [8].

Ҳуқуқшунос олим Ш. Якубов фикрича, фуқаролик жамияти институтлари эса ўз дастурий мақсадларини рўёбга чиқариш учун давлат бюджетидан моддий маблағ олишда, ўз мақоми ва сиёсий майдондаги нуфузини юксалтиришда ижтимоий шериклик институтидан оқилона фойдаланишлари лозим [9].

Бу борада, А. Тошқулов Янги Ўзбекистон маъмурий ислохотлари доирасида “Давлат ҳокимияти органи билан бирга жамият ҳам ривожланиши керак. Фақат давлат структураси ривожланаверса, мувозанат бузилади. Фуқаролик жамияти, хусусий сектор ҳам ривожланиши лозим. Яхши кадрлар хусусий секторга ҳам керак” [10] деган фикрлари жуда ўринлидир.

Фикримизча, фуқаролик жамияти институтлари ва давлат ўртасидаги муносабатлар концептуал нуқтаи назардан давлат институти қайси функцияларни амалга ошириши, давлат функцияларининг аниқ чегараси ва жамиятнинг ё ёки бу соҳасига аралашуш эмас, балки амалга ошириладиган давлат сиёсати устувор йўналишларини белгилаб олишга боғлиқ.

Ҳ. Одилқориев “Анъанавий жамият” ва “Фуқаролик жамияти” ўртасидаги фарқли жиҳатларни тадқиқ этар экан, “Фуқаролик жамияти инсонларнинг хусусий ҳаёт соҳасидаги мулкӣ, иқтисодӣ, ижтимоӣ, ҳуқуқӣ, динӣ, ахлоқӣ ва бошқа манфаатларини таъминлашга хизмат қилувчи институтларни (уюшмалар, таълим муассасалари, жамоат бирлашмалари, ўзини-ўзи бошқариш идоралари) ва механизмларни қамраб олади”, деб тўғри таъкидлайди.

“Аралаш иқтисодиёт” назарияси асосчиси Альберт Эберхард Фридрих Шеффле “жамиятнинг органик бирлиги ўзаро таъсир қилувчи субъектив ирода ва баҳоларнинг “жамоавий онг”га, “халқ руҳига” айланиши натижасида вужудга келиши”, деб баҳолаб, бозор муносабатларининг субъектларини учта секторга ажратади [11]. Бунда олим фуқаролик жамияти институтларини “Учинчи сектор”га киритади.

Рус олими Е. Егорова ҳам ижтимоӣ муносабатларни 3 та секторга ажратиб, уни “давлат”, “тижорат” ва “нодавлат” тарзида таснифлайди [12].

Фикримизча, бугунги кунда одатӣ жамиятнинг “виртуал жамият” ёки “ахборот жамияти” тушунчалари ишлатилаётганлиги, халқаро муносабатларда давлатлар устунлигидан воз кечиш ва инсон ҳуқуқларига устунлик бериш мақсадида “глобал фуқаролик жамияти” тушунчаларининг қўлланилиши ҳам жамиятни 3 та секторга бўлиш нисбий эканлигини англатмоқда.

Фуқаролик жамияти институти тушунчаси қайси норматив-ҳуқуқӣ ҳужжатда белгиланиши борасида кўп олимлар томонидан турлича фикр билдирилган. Хусусан, Ж.Ширинов ҳам ўз тадқиқотларида мазкур масалага алоҳида эътибор қаратиб, “фуқаролик жамияти институтлари” тушунчасини “Ижтимоӣ шериклик тўғрисида”ги Қонуннинг 3-моддасида акс эттириш лозимлигини қайд этиб ўтади [13].

Фикримизча, халқаро стандартлар ва илғор хорижий давлатлар тажрибасидан келиб чиққан ҳолда фуқаролик жамияти институтлари тушунчаси Ўзбекистон Республикаси Конституциясида белгиланиши лозим.

Фикримизнинг исботи сифатида айтиш мумкинки, БМТ Инсон ҳуқуқлари кенгашининг расмӣ ҳисоботида (2017 йил) фуқаролик жамияти институтлари инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш, коррупцияга қарши кураш, камбағалликка қарши кураш, глобал очликка қарши кураш каби муаммоларни ҳал этиш воситаси сифатида белгиланган. Шунингдек, Жаҳон банкининг **“Фуқаролик жамияти ташкилотлари билан маслаҳатлашув”** кўрсатмасида **“жамоат бирлашмалари”** институти ўрнига **“фуқаролик жамияти институти”** тушунчасини қўллаш тавсия қилинган.

Шунингдек, Литва, Болгария, Руминия, Болгария конституцияларида фуқаролик жамияти ва унинг институтлари, уларнинг эркин ривожланиши учун имконият яратиш тўғрисидаги нормалар мустаҳкамланган.

Ўзбекистон Республикасида амалга оширилаётган конституциявий ислохотлар жараёнида фуқаролик жамияти институтларининг мақомини конституциявий даражада мустаҳкамлаб қўйиш мақсадида лойиҳада

Конституциянинг 56-моддасини янги таҳрирда баён қилиш таклиф этилган. Шунингдек, асосий Қонуннинг 98 ва 122-моддалари эса янги нормалар билан бойитилмоқда. Фуқаролик жамияти институтларининг ҳуқуқий мақомини Конституцияда белгиланиши фуқаролик жамияти институтларининг фаолиятини бевосита тартибга солувчи ҳамда уларнинг ҳуқуқлари ва қонуний манфаатларига доир қонунчилик ҳужжатларини тизимлаштиришга хизмат қилади.

Биринчидан, Конституциянинг учинчи бўлими “Фуқаролик жамияти ва шахс” деб номланмоқда.

Иккинчидан, конституциявий қонун лойиҳасига илк бор “фуқаролик жамияти институтлари” ибораси киритилмоқда.

Учинчидан, Асосий Қонуниимизнинг 56-моддасида фуқаролик жамияти институтлари – маҳаллалар, сиёсий партиялар, ҳаракатлар, оммавий ахборот воситалари, касаба уюшмалари, жамғармалар ва бошқа жамоат бирлашмаларининг ўрни ва мақомини янада мустаҳкамлаш назарда тутилмоқда.

Тўртинчидан, Вазирлар Маҳкамасига фуқаролик жамияти институтларини қўллаб-қувватлаш чораларини амалга ошириш вазифаси юклатилмоқда.

Бешинчидан, фуқаролик жамияти институтларига Ўзбекистон Республикаси бюджетининг шакллантирилиши ва ижро этилиши устидан жамоатчилик назоратини амалга ошириш ваколати берилмоқда.

Шунингдек, 2006 йилда БМТ томонидан Жонс Хопкинс университетидан фуқаролик жамияти тадқиқотлари маркази ва Бирлашган Миллатлар Ташкилоти статистика қўмитаси билан ҳамкорликда нодавлат нотижорат ташкилотлари бўйича статистик маълумотларни тайёрлаш бўйича стандартлар ва кўрсатмаларни ўз ичига олган “Миллий ҳисоботлар тизимида нодавлат нотижорат ташкилотлари учун қўлланма” яратилди.

Мазкур қўлланманинг асосий мақсади миллий ҳисоботларда ва умуман иқтисодиётга оид маълумотларни тузишда кўпинча кўрсатилмайдиган тобора аҳамияти ортиб бораётган фуқаролик жамияти институтлари бўйича маълумотларнинг сифатини оширишдан иборат эди.

Фуқаролик жамиятига нисбатан америкача ёндашув шу соҳадаги энг машхур ва кенг танилган – Мэриленд штатидаги Балтимор шаҳрида жойлашган Жон Хопкинс университетининг “The Comparative Nonprofit Sector Project” лойиҳасида яққол кўга ташланади.

Бу лойиҳадан келиб чиқиб ННТнинг фаолият турлари 12 та йўналиш бўйича белгиланди: 1) маданият ва дам олиш; 2) таълим ва тадқиқот; 3) соғлиқни сақлаш; 4) ижтимоий хизматлар; 5) атроф-муҳитни ҳимоя қилиш; 6) ҳудудий ҳамжамиятларни ривожлантириш; 7) инсон ҳуқуқларини ҳимоя қилиш; 8) филантроплар учун воситачилик қилиш; 9) халқаро; 10) диний; 11) касбий, уюшмалар бизнес ва касаба уюшмалари; 12) бошқа йўналишлар. Мазкур лойиҳа мезонлари доирасида 35 та мамлакатда (16 та ривожланган, 14 та ривожланаётган, 5 та ўтиш даври иқтисодиётини ўз бошидан кечираётган) ННТнинг структураси, ҳажми, улар фаолиятидаги муаммолар ва натижаларга доир тадқиқотлар олиб борилиб, уларнинг яқунлари натижаси ўлароқ қуйидагилар аниқланди: Бу мамлакатларда учинчи секторнинг ЯИМдаги ҳиссаси 1,3 триллионни ташкил этган. Нодавлат секторда деярли 40 миллион киши (шундан 20 миллион киши иш ҳақи олиб ишлаган) фаолият юритиб, бу кўрсаткич 35 та мамлакатдаги иқтисодий фаол аҳолининг 4,5 фоизини ташкил этган [14].

ФЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎХАТИ:

1. Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 29.01.2022 й., 06/22/60/0082-сон, 18.03.2022 й., 06/22/89/0227-сон, 21.04.2022 й., 06/22/113/0330-сон.
2. Абу Наср Форобий. Фозил одамлар шаҳри. – Тошкент: А. Қодирий ном. Халқ мероси нашриёти. 1993. – Б. 18–19.
3. Қонун ҳужжатлари маълумотлари миллий базаси, 04.03.2021 й., 06/21/6181/0182-сон.
4. Конституция ва ижтимоий давлатчилик. Х.Т. Одилқориев – Тошкент: Yuridik adabiyotlar Publish, 2022 й. – Б. 154.
5. Латипов Б. Ҳуқуқни муҳофаза қилувчи органлар ва фуқаролик жамияти институтларининг ўзаро ҳамкорлигини такомиллаштириш / юридик фанлар бўйича фалсафа доктори (PhD) илмий даражасини олиш учун дисс. Тошкент – 2019., 24-бет.
6. Отахонов Ф. Конституция ва жамоатчилик назорати // Qonunchilik muammolari axborotnomasi – Бюллетень проблем законодательства – Bulletin of legislative problems. 2022 йил, 4-сон, – Б. 19.
7. <https://baselgovernance.org/blog/key-takeaways-transparency-internationals-new-guide-civil-society-and-anti-corruption>
8. Я. Олламов. Давлат органлари ва фуқаролик жамияти институтлари: ўзаро муносабатларда мурожаатларнинг ўрни, жамоатчилик назоратининг роли ва мурожаатлар билан ишлашни такомиллаштириш муаммолари (Монография). – Т.: “IJOD-PRESS” нашриёти, 2021. – Б. 63.
9. Якубов Ш.У. Ижтимоий шериклик – давлат ва фуқаролик жамияти институтлари ўзаро ҳамкорлигининг замонавий шакли сифатида // Ўзбекистон Республикаси Ички ишлар вазирлиги Академиясининг Ахборотномаси, 2013. 3-сон. – Б. 35.
10. Ўзбекистон Президентининг “Янги Ўзбекистон маъмурий ислохотларини амалга ошириш бўйича Фармони ва қарори”нинг мазмун-моҳиятига бағишланган матбуот анжумани. // URL: <https://t.me/SevaraJournalist/8416>
11. Bücher, Karl. “Schäffle.” Zeitschrift Für Die Gesamte Staatswissenschaft / Journal of Institutional and Theoretical Economics, vol. 60, no. 1, 1904. JSTOR, <http://www.jstor.org/stable/40741690>. Accessed 2 Jan. 2023.
12. Егорова Е.В. Некоммерческие организации в обществе: анализ основных проблем взаимодействия органов государственной власти и местного самоуправления с некоммерческими организациями / Е.В. Егорова. – Текст: непосредственный // Молодой ученый. – 2020. – № 23 (313). – С. 211–213. – URL: <https://moluch.ru/archive/313/71240/> (дата обращения: 02.01.2023).
13. Ширинов Ж. Фуқаролик жамияти институтлари тушунчаси ва таркиби / Демократлаштириш ва инсон ҳуқуқлари. – 2018. – № 1. – Б. 24–28.
14. Санович С. Исследования гражданского общества и НКО в Европе и США (краткий обзор). Материал подготовлен специально для информационно-аналитического портала “Socpolitika.ru” // http://www.socpolitika.ru/rus/ngo/foreign_experience/document4692_print.shtml.